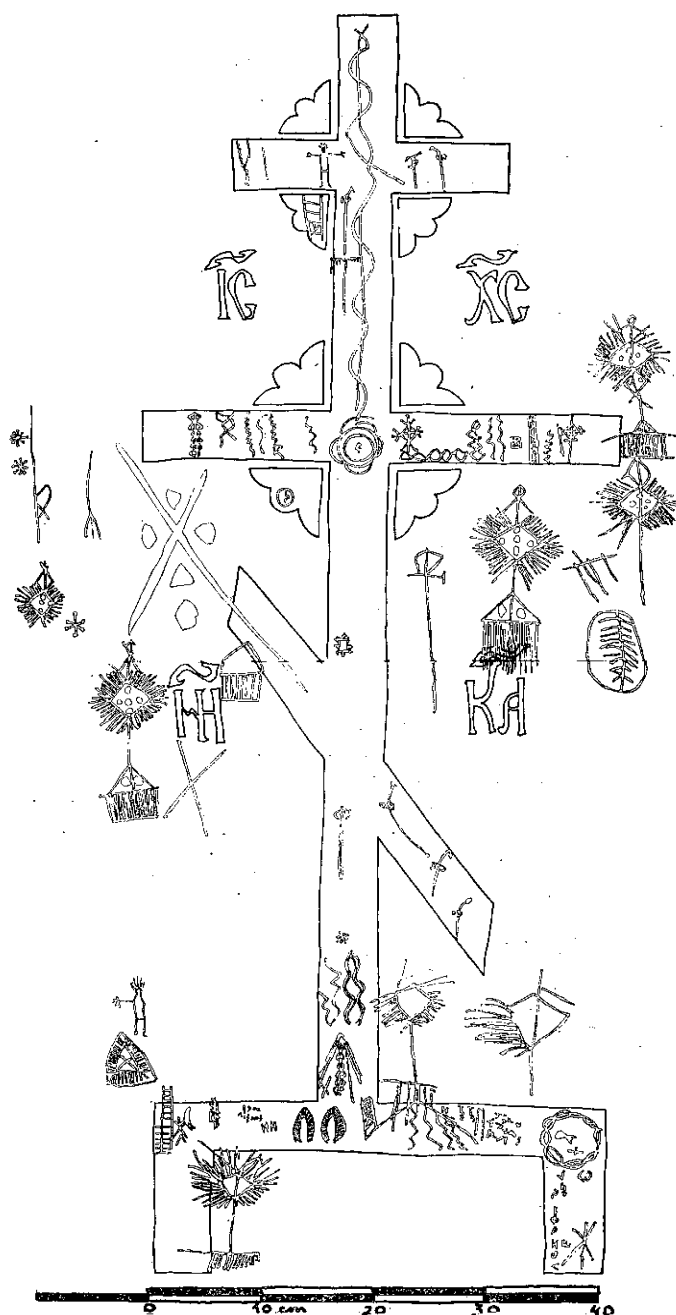

Графити на сликаним крстовима у Св. Николи у Бањи код Прибоја

СРЂАН ЂУРИЋ

У једноделном прозору на западној страни северног зида наоса цркве св. Николе у Бањи, на обе унутрашње површине зида, насликана су два крста (сл. 1 и 2). Крстови припадају другом слоју живописа из XVI века. Оба крста су истоветни трокраки или „патријаршијски“ крстови, на којима је доњи попречни крак искошен. Постављени су на постамент у облику слова „П“ који је, заправо, стилизовани облик Голготе. У угловима између равних кракова крста су стилизовани биљни украси попут трелисног цвета, вероватно настали претилизацијом украшених кракова крста укрштеног са претходним под углом од 45°, што је чест мотив и у сликарству и на пластици ранохришћанске епохе. Између два равна крака крста, лево и десно, уписан је монограм **IC XC**, и испод средњег попречног крака **НИ КА**. Крст и слова су црвене (сепија) боје, као и све бордуре на живопису. Апотропејско значење крстови су морали добити још у првом периоду хришћанске уметности¹, и то се, као лунета или унутрашњих зидова врата и прозора, протеже кроз читав средњи век. Уз крстове се редовно исписују криптограми, најчешће и уобичајено **IC XC НИКА**.² На оба крста су знак и симбол урезани неким оштрим предметом, који је за то морао бити веома погодан, попут шила на пример. Ово се закључује по томе што су ивице урезаних облика редовно равне и чврстих обриси, а цртање (тј. угребавање) изведено је лако и сигурно.

Множина урезаних знакова (55 на крсту бр. I и 31 на крсту бр. II) и њихова разноврсност не дозвољавају детаљан опис. На оба крста су, у суштини на сродан начин, својеврсним сликовним писмом, или пиктограмима, представљени одређени предмети или бића, али и словни записи. Знацима богатији и ликовно привлачнији је крст бр. I с источног зида прозорског отвора. Најзначајнији део његових гра-

Сл. 1. Крст бр. I на источном зиду прозора Fig. 1. Croix № I sur la paroi est de l'embrasure de la fenêtre

¹ E. Kitzinger, *The Threshold of the Holy Shrine*, Kyriakon, *Festschrift Johannes Quasten*, II, Munster 1970, 639—647; Исто, *A Fourth Century Mosaic Floor in Pisidian Antioch*, *Mansel's Armagan'dan ayribasim (Mélanges Mansel)*, Ankara 1974, 391—395, fig. 61.

² G. Babić, *Les crois à cryptogrammes peintes dans les églises serbes des XIIIe et XIVe siècles, Byzance et les Slaves, Mélanges Ivan Dujčev*, Paris 1979, 1—13; ead. *Реконструкција оштећених епиграма и натписа на портрету светог Саве у јужној певници Светих апостола у Пећи*, Зборник заштите споменика културе, XV (Београд 1964), 159—164.

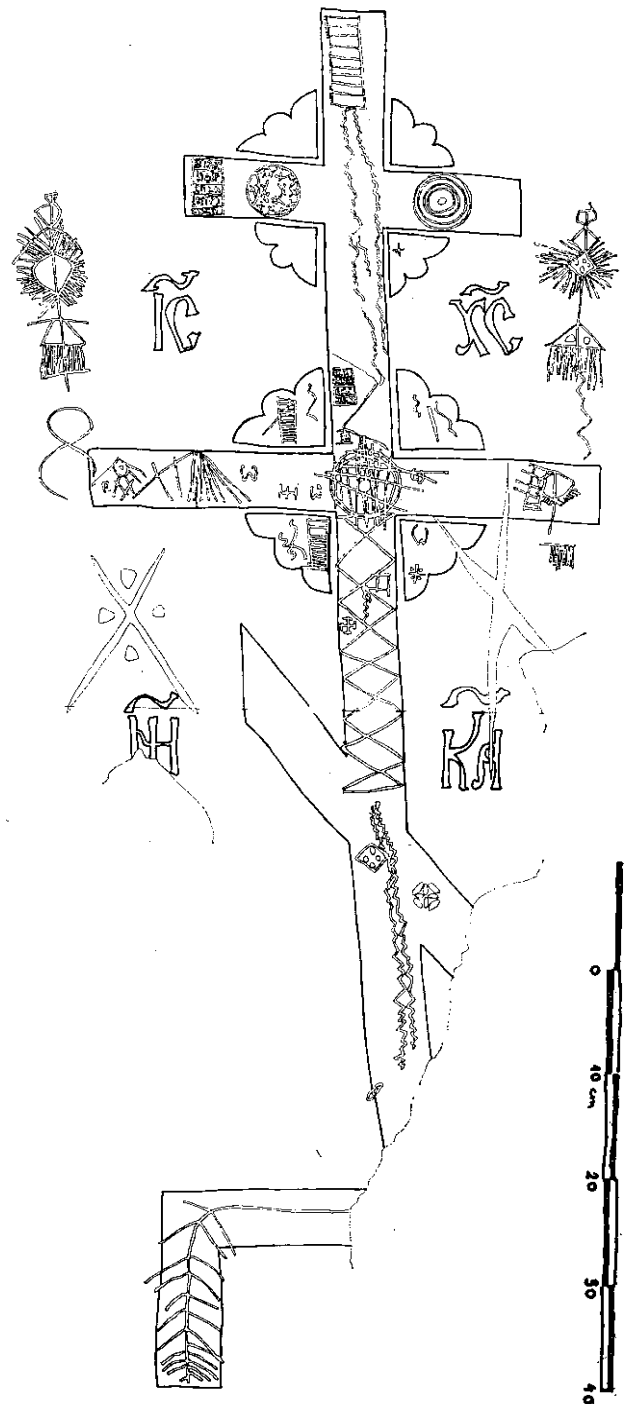
фита сачињава девет стилизованих људских фигура (сл. 7—10). По три је смештено на првом и трећем попречном краку крста, две су поред њих на стаблу крста, а једна је у доњем делу, ван површине крста. Седам их је приказано на скоро идентичан начин — попут ексера или клинца са повијеним горњим делом и главом; руке су означене неправилним кратким и кривим цртама (сл. 7 В, С; 8 А, В; 9 и 10). Једино је са главом означеном једном цртом, без задебљања, приказана људска фигура на сл. 9 В. Занимљиво је да су на исти начин представљене људске фигуре на пећинским фрескама из каменог доба Макереу (Machereu) у Јужној Родезији.³ Друге две људске представе (сл. 7 А и 8 С) приказане су са главом и трупом означеним контурном линијом. Зракастим цртама (које су код фигуре 6 С знатно дуже) требало је да се дочара можда нимб, или коса женског лика. Фигура 7 А, раширених руку у ставу оранта, урезана је на десном краку горње попречне греде крста. Фигура 8 С представљена са само једном руком, испруженом у страну, стоји ван крста, лево изнад постоља. И један и други тип људске фигуре чест је на стећцима у надгробним споменицима у Босни, Херцеговини и Србији, где вероватно значи васкрсење покојника.⁴ Можда је, с обзиром на распоред и различит начин представљања људи на крсту бр. I, могуће помишљати и на некакво заједничко тумачење садржине ове врсте „пиктограма“. Једноставно приказани људи повијених глава могли би да означавају покојнике или заједницу живих (можда монаха) на путу ка вечном животу. За њих посредује неки светац или неки частан и поштован покојник (орант). Погребно значење људских фигура на крсту бр. I под-влачи и велик број типова крста (сл. 3, 13, 14 и 15). Слични или исти типови дрвених крстова и дан-данас се постављају на гробљима у Србији.⁵ Њихов разгранати облик можда ваља повезати са крстом као симболом дрвета живота — симболом вечног живота — који потиче још из архетипске прошлости човека.⁶ Доњи део крстова (који имају сви осим 13 С и 14 В) могао би да значи Голготу или је

³ M. Brion, *Art fantastique*, ed. Albin Michel, Paris 1961, fig. 43.

⁴ П. Ж. Петровић, *Народни мотив ускрснућа покојника у Херцеговини, Босни и Србији*, Гласник Етнографског музеја у Београду 30 (1968) 79—90. За представе покојника на стећцима в. А. Бенац, *Стећци*, ед. Југославија, Београд 1963, passim.

⁵ Пажњу ми је на ово скренула колегиница Милка Чанак-Медић, на чему јој се захваљујем.

⁶ R. Cook, *Tree of Life*, Thames and Hudson, London 1974. М. Драшковић, *Kulturni simboli u vajačkoj nekropoli*, Razvitak, br. 6, novembar—decembar (Зачејар 1968), ст. на стр. 66, крст са гранама које из њега излазе зове „мотив надгробног хтонског дрвета“.

Сл. 2. Крст бр. II на западном зиду прозора
Fig. 2. Croix N° II sur la paroi ouest de l'embrasure de la fenêtre

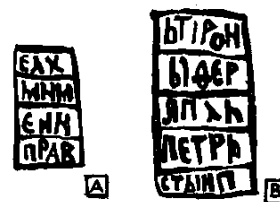
Сл. 3. Запис на подножеју крста бр. I

Fig. 3. Inscription au pied de la croix N- I

Сл. 4. Запис на подножеју крста бр. I

Fig. 4. Inscription au pied de la croix N- I

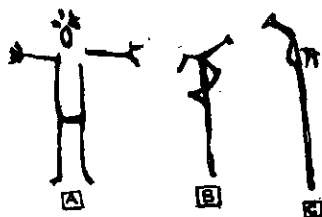
Сл. 5. Записи у горњем делу крста бр. II

Fig. 5. Inscriptions dans la partie supérieure de la croix N- II

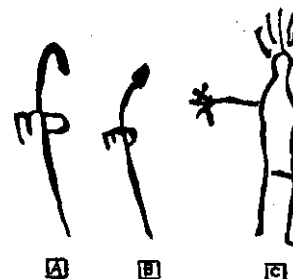
Сл. 6. Лествице са врха крста бр. II

Fig. 6. Echelle au sommet de la croix N- II

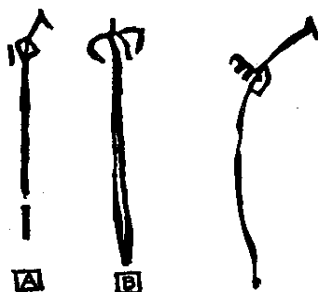
Сл. 7. Људске фигуре са крста бр. I

Fig. 7. Figures humaines sur la croix № I

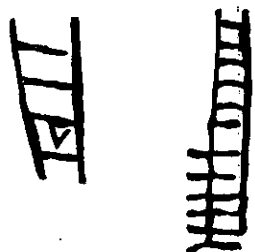
Сл. 8. Људске фигуре са крста бр. I

Fig. 8. Figures humaines sur la croix № I

Сл. 9. Људске фигуре са крста бр. I

Fig. 9. Figures humaines sur la croix № I

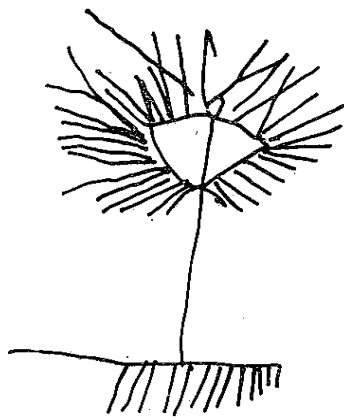
Сл. 11. Лествице са крста бр. I

Fig. 11. Echelle au bout de la croix № I

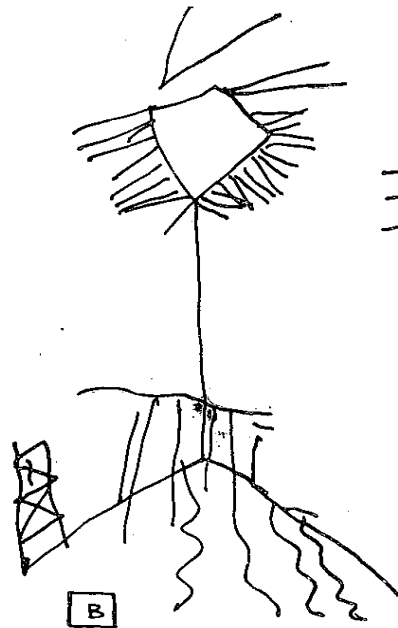
Сл. 12. Лествице са крста бр. II

Fig. 12. Echelle au bout de la croix № II

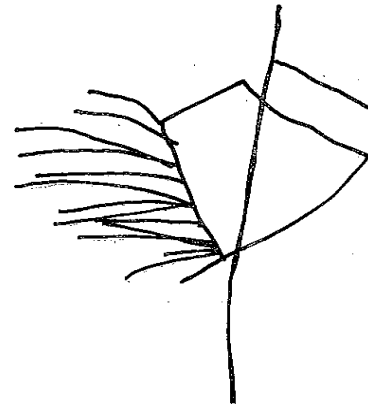
A

Сл. 13. Урезани крстови

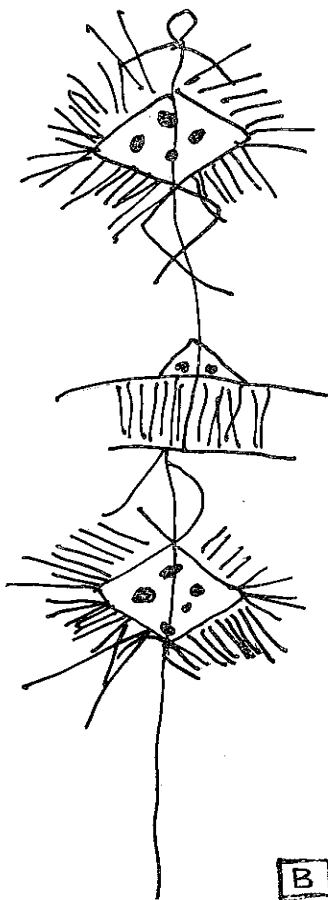

B

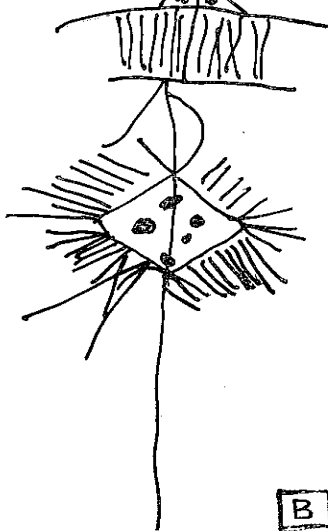
Fig. 13. Croix gravées

C

A

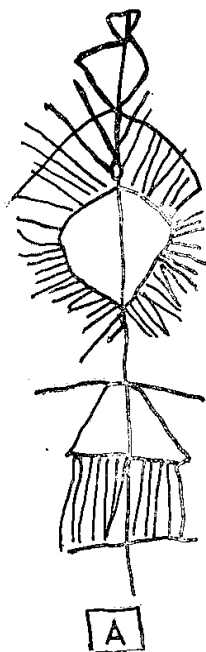
B

Сл. 14. Урезани крстови
Fig. 14. Croix gravées

представа надгробног споменика. Крст 13 B постављен је баш на постољу крста бр. I (Голготи) и његово урезано подножје значи Голготу, по мом схватању, са четири рајске реке, као што се то приказује у украсу апсида ранохришћанских цркава.⁸ На постољу крста бр. I (Голготи) урезано је неколико, за мене неразумљивих, словних записа (сл. 3 и 4). На сл. 4 је запис читких слова **ЮРЭСОА**. десном углу постоља су рука и крст у кругу, чији је обод ојачан преплетом. Овај пиктограм много подсећа на магијске записе у којима је слика руке, једног од изразитих магијских симбола познатих у читавом свету у разним периодима људске културе. Испружена три прста симбол су малоазијског бога Сабазујуса, популарног и на Балкану у античком раздобљу.¹⁰

Крст бр. II садржи упола мање знакова од првог крста и међу њима нема људских фигура. Постоје само два монументална „разграната крста“ урезана симетрично лево и десно од сликаног крста испред и иза Христовог монограма **IC XC**. Пажњу привлаче два записа урезана у табле са извученим редовима, вероватно магијске формуле или басме (сл. 5).¹¹ Први (5 A) налази се нешто изнад средишта крста, обележеног двоструком кружницом и изукрштаним линијама. Читљива слова овог, за мене нејасног, записа по редовима гласе **ЄΛΧ | ΜΝΗ | ЄΛΠ | ΠΡΑΚ**. У левом углу првог попречног крака крста је други запис, читљиве и скоро сасвим јасне садржине: **Υ ΤΙΡΟΝ | Υ ΘΕΡ**

[ΘΕΣΔΟΡ] | ΑΠΛ [ΑΠΟΣΤΟΛ] | ΠΕΤΡΕ/ΣΤΥΝ Π [ΠΟΜΟЦЬ?] (сл. 5 B). Значи: Теодоре Тироне, св. Апостоле Петре, Π (помозите?). Можда је ово била формула за излечење од неке болести, или само позив за помоћ у некој тешкој невољи.¹² На крсту бр. II издвајају се пиктограми левтица (сл. 6, 11 и 12), којих у мањем броју

Сл. 15. Урезани крстови

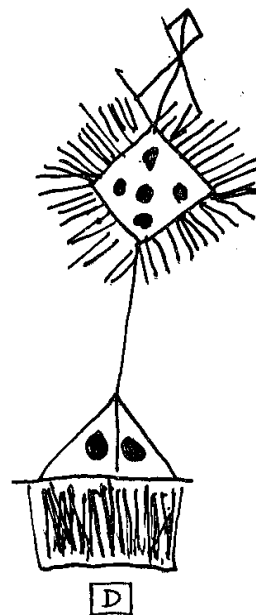
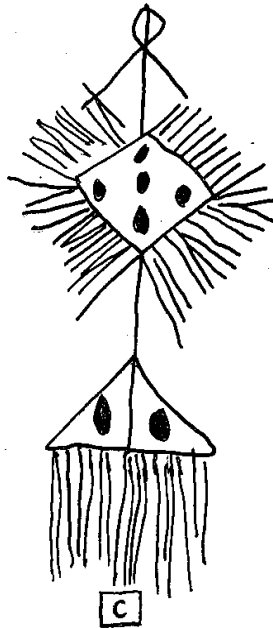
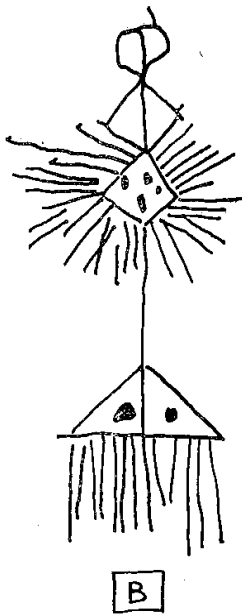

Fig. 15. Croix gravées

има и на крсту бр. I. Оне су уцртане на различитим местима на крсту; највеће се налазе у самом врху и до њихове доње пречаге скоро од средишта сликаног крста воде две спирале. Можда би се смело претпоставити да је то симбол лествица Јована Лествичника, на које су се током свог живота пели монаси премошћујући све више ступњеве свог духовног усавршавања. У немогућности да до краја разрешим сваки појединачни пиктограм или јединствену садржину, уколико је уопште и може бити за све графите с једног крста, покушао сам да разјасним бар већи део знакова. Чини ми се да не може бити речи о јединственом садржају или „иконографији“, или догађају, пре свега због разбацаних и не увек организовано окупљених пиктограма, који су местимично одвојени и превеликим празним простором (нпр. између центра и доњег дела крста бр. I). Ту су при том и орнаменти без значења, као што су плетенице или мотив рибе кости.

Посебно је питање ко је, кад и због чега урезао ово необично „сликовно писмо“ с магијским формулама и басмама на сликане крстове у Бањи? Због изразитих ликовних вредности урезаних представа и због некакве „симбиозе“ са сликаним крстовима мислим да их је урезао неко временски веома близак сликарству другог слоја живописа у Бањи, настало око 1570.¹³ Вештина с којом је урезивање изведено наводи на помисао да је то био неко ко се и бавио сликањем, можда чак и један од сликара живописа. Недоступност места записа, његов интимни, исповедни карактер, као и његова изразита духовност наводе на претпоставку да је то био један од монаха манастира Бање. Но, било ко да је био, оставио је траг и о својим веровањима и страховањима, али и патњама и тегобама читаве

заједнице. Било је то у тешким временима за српски живаљ под Турцима, можда баш у страдањима која су задесила Бању. Сродност са симболима и народним веровањима у Србији, па и у Босни, је знатна, и читав запис има лаичко, „народно“, обележје, јер се у њему смењују и пагански и хришћански знакови загробног, апотропејског и магијског карактера. Будућа исцрпнија истраживања народних ликовних симбола везаних за смрт или болест можда ће донети и потпуније и тачније тумачење графита из Бање.

⁷ А. Бенац, *нав. дело*, XXXIV. Понеки стећци настали су подражавањем дрвених надгробних споменика (*исто*, сл. 48, 49).

⁸ А. Février, *Les quatre fleuves du Paradis*, Rivista di Archeologia Cristiana XXXII, № 3—4 (Città del Vaticano 1956), 179—199. О два начина представљања рајских река у охридском тетраконхосу уп. G. Babić, *North Chapel of the Quatrefoil Church at Ohrid and its Mosaic Floor*, Зборник радова Византолошког института 13 (Београд 1971) 263—275.

⁹ G. Révész, *The Human Hand*, Routledge & Kegan Paul, London 1958, 127—134.

¹⁰ F. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris 1966², 221, fig. 43, pl. XV, 2; Исти, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Paris 1963, reimpression anastatique, 60—61, pl. XV, 2.

¹¹ M. Gavazzi, *Šator formula u južnih Slavena*, Narodna starina 4 (Zagreb 1923) 39—46.

¹² *Исто*, 45. *Šator formula* против беснила за људе завршава се призивом **Ю ХЕ НИКА**, што је монограм и на нашем крсту. Могуће је да се додавањем формуле на крст са одговарајућим монограмом желела искористити његова магијска снага.

¹³ М. Шаkota, *О ктиторској композицији у припрати цркве манастира Бање код Прибоја*, Саопштења XIII (Београд 1981) 53 и 56. Њена аргументација иде у прилог мишљењу да је сликарство у припрати завршено у јесен 1573. или у пролеће 1574. године.

Les graffiti sur les croix peintes dans l'église St. Nicolas de Banja près de Priboj

SRDJAN DJURIĆ

Dans l'embrasure de la fenêtre de, la partie occidentale du mur nord du naos de l'église St. Nicolas à Banja sont peintes deux croix (fig. I et II) qui font partie de la peinture murale du XVIe siècle. Sur les deux croix on voit un grand nombre de graffiti grattés dans le mur. Ils constituent une espèce de „pictographie" par laquelle sont exprimées plusieurs notions séparées. L'un de ces ensembles est formé par un certain nombre de figures huma-ines (sur la croix № I), c'est un petit groupe de personnes, (peut-être de moines) sur le chemin de l'Eternité. Un Saint ou un défunt, particulièrement vénéré présenté en Orant intercède pour elles. (fig. 5A). Un autre groupe de pictogrammes nous montre les différentes formes de la Sainte Croix (fig. 1, 11, 12 et 13),

dont certaines se rencontrent encore aujourd'hui dans les cimetières de Serbie. Sur la croix № II il n'y a pas de figure humaine, mais on y voit deux inscriptions de quatre lignes gravées sur une surface encadrée par un rectangle. La première inscription n'est pas claire malgré les lettres lisibles, pendant que la seconde est une invocation à Saint Pierre et à St. Théodore Tiron. Il est possible que cette seconde inscription fut aussi une formule de guérison miraculeuse. L'on ne peut établir avec certitude qui est l'auteur de ces „pictogrammes". Mais la grande adresse avec laquelle ils furent gravés nous porte à croire que ce fut quelqu'on qui savait peindre et dessiner, peut-être même l'un des auteurs de là peinture murale des environs de 1570.